

О. В. Балуєва,
 д. е. н., доцент, профектор з наукової роботи,
 Донецький державний університет управління, м. Маріуполь
 В. І. Ляшенко,
 викладач кафедри менеджменту виробничої та невиробничої сфери,
 Донецький державний університет управління, м. Маріуполь

СТАН ТА ПЕРЕДУМОВИ ВІДРОДЖЕННЯ ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

O. Baluieva,
 Doctor of Economics, Docent, vice rector for scientific work Donetsk State University of Management, Mariupol
 V. Liashenko,
 Teacher of the department of management of production and non-production sphere
 Donetsk State University of Management, Mariupol

THE STATE AND PRECONDITIONS FOR THE REVIVAL OF THE DEFENSE INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE

Статтю присвячено аналізу стану оборонно-промислового комплексу України. Оскільки оборонно-промисловий комплекс є важливою складовою безпеки країни, розглянуто особливості державної політики стосовно комплексу після проголошення незалежності України, які призвели до скорочення кількості підприємств, що його складали та інших негативних тенденцій. Здійснено аналіз зарубіжного досвіду щодо державної підтримки оборонних підприємств, метою якої є переоснащення Збройних Сил. Наведено позитивні зрушення в управлінні комплексом у цілому та оборонними підприємствами зокрема після створення ДК "Укроборонпром". Проаналізовано перспективи розвитку оборонно-промислового комплексу України в сучасних умовах.

The article is devoted to the analysis of the state of the defense-industrial complex of Ukraine. Since the defense and industrial complex is an important component of the country's security, the peculiarities of the state policy regarding the complex after the declaration of Ukraine's independence were considered, which led to a reduction in the number of enterprises that compose it and other negative tendencies. The analysis of foreign experience on state support of defense enterprises, the purpose of which is the re-equipment of the Armed Forces, is carried out. The positive changes in the management of the complex as a whole, and defense enterprises in particular after the establishment of the state enterprise "Ukroboronprom" are presented. The prospects of development of the defense industry of Ukraine in the modern conditions are analyzed.

Ключові слова: машинобудування, оборонно-промисловий комплекс, виробництво, галузь, озброєння, приватні компанії, військовий бюджет, державне управління.

Key words: mechanical engineering, defense-industrial complex, production, industry, armaments, private companies, military budget, state administration.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Оборонно-промисловий комплекс для країн з розвиненою промисловістю є важливою складовою стратегії національної безпеки і оборони країни. Одночасно з цим приділяється значна увага захисту і розвитку важливих та ефективно працюючих під-

приємств і організацій оборонної промисловості країни. В оборонно-промисловому комплексі зосереджені значні інтелектуальні людські і виробничі ресурси, зберігається високий експортний потенціал, що гарантує стабільні валютні надходження в бюджет країни.

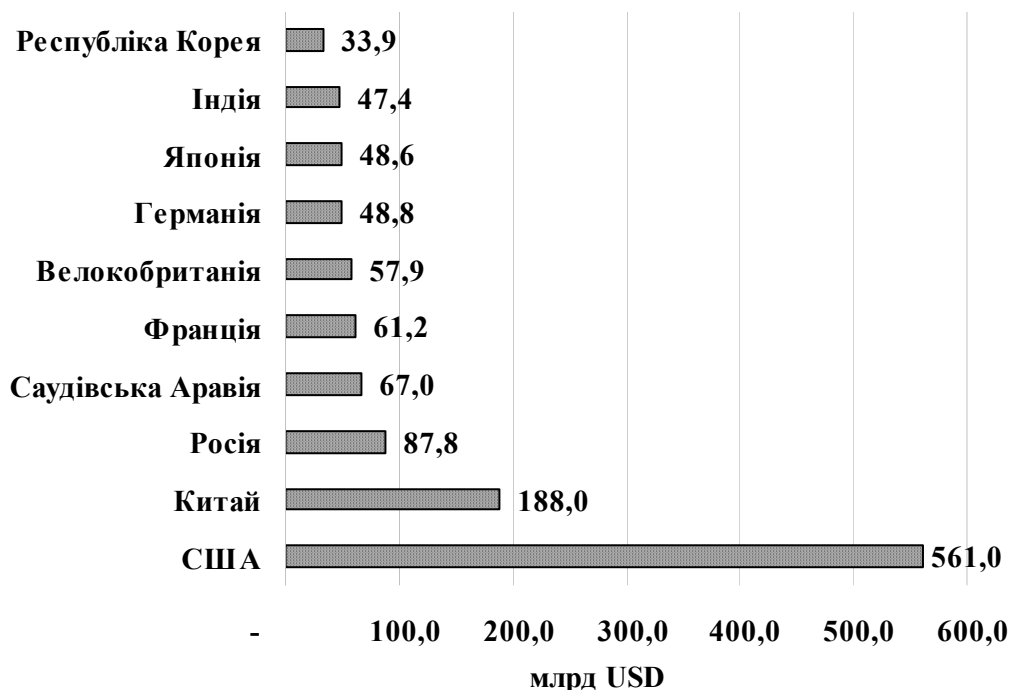

Рис. 1. Найбільші військові бюджети країн світу

Слід зазначити той факт, що оборонно-промисловий комплекс як сектор економіки, призначений для розробки і виробництва продукції оборонного значення при цьому є фундаментом безпеки країни. Тому підтримка високого рівня його розвитку завдяки регулярному оновленню виробничих фондів для розвинених країн є пріоритетним військово-економічним завданням національної політики багатьох країн [1].

Незважаючи на економічні кризи, провідні країни світу, згідно зі своїми військовими доктринами, продовжують переоснащення Збройних Сил новими зразками озброєння і військової техніки, вносять відповідні корективи в оборонно-промисловий комплекс своїх країн, щорічно збільшують витрати на військові потреби (рис. 1), тим самим готуючись до протистояння новим світовим загрозам.

Основною метою всіх якісних змін оборонно-промислового комплексу є збереження його ефективного функціонування та розв'язання поставлених задач в інтересах національної безпеки і оборони країни, що в свою чергу створює ґрунт для різноманітних наукових досліджень.

Слід зазначити, що після розпаду СРСР Україна успадкувала потужний обороно-промисловий потенціал, а також третину всіх Збройних Сил. У 1991 році на території нашої країни перебувало військово-угруповання, що вирізнялось не тільки своєю кількістю, але й якістю. Зокрема воно налічувало:

- 720 тис. військовослужбовців;
- 6500 танків (п'ята частина яких була новітніх зразків);
- 7150 БТР і БМП;
- 3400 артилерійських систем;
- 1430 бойових літаків;
- 285 бойових гелікоптерів.

До 1996 року Україна володіла 130 міжконтинентальними ядерними боєголовками. На аеродромах базувалися стратегічні бомбардувальники, озброєні стра-

тегічними авіаційними ядерними боєзарядами. Україна мала також 3000 одиниць тактичної ядерної зброї. На території нашої країни було розташовано 18% оборонно-промислового комплексу колишнього СРСР [2].

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Результати дослідження стану вітчизняного оборонно-промислового комплексу, тенденцій, які спонукали його занепад, а також перспективи галузі широко висвітлюються в аналітичних збірниках і публікаціях державних та приватних організацій, інформаційних порталів та агентств.

Зазначені вище питання розглянуті також у працях В. Бадріака, А. Михненка, О. Воловича, О. Сальнікова, А. Шеховцова, В. Горбуліна та інших.

Бадріак В. у своєму дослідженні "Регулювання закупівель, експорту/імпорту озброєнь і військової техніки в Україні. Особливості і шляхи удосконалення" [3] акцентує увагу на недосконалості української системи закупівель озброєнь в розрізі державного оборонного замовлення. Автор зазначає, що всередині оборонно-промислового комплексу діють непрозорі, занадто таємничі, орієнтовані здебільшого на державний сектор, умови, приклади яких наводяться в дослідженні. В кінці автор пропонує комплекс заходів щодо удосконалення управління оборонно-промисловим комплексом.

Шеховцов А., Горбулін В. у своїй статті "Створення ДК "Укроборонпром" як початок дієвого ядра ОПК" [4] навели результати діяльності Концерну у напрямі створення дієвого ядра оборонно-промислового комплексу.

Сальнікова О. в своїй статті "Роль оборонно-промислового комплексу в системі національної безпеки" [5] розглядає питання впровадження раціональних дій, що сприятимуть перебудові вітчизняного оборонно-промислового комплексу. Автор наголошує, що запропоновані дії є стратегічно важливим завданням і в подальшому це дозволить підвищити ефективність комплексу.

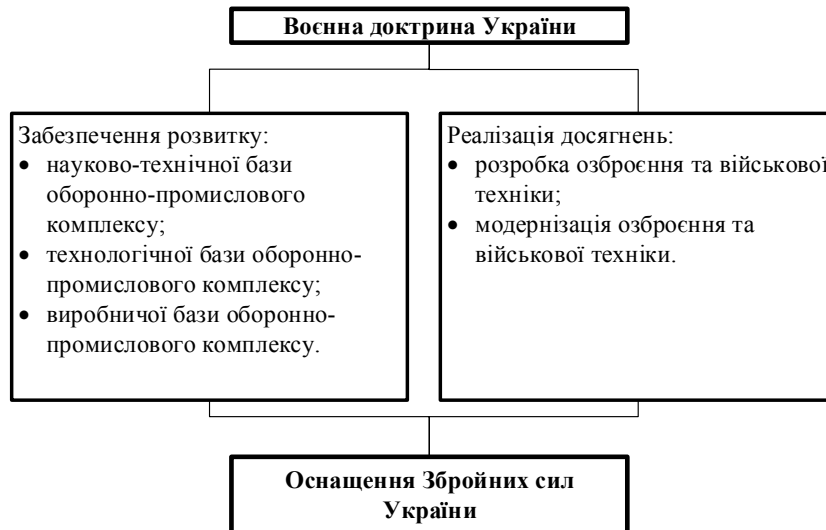

Рис. 2. Засади Воєнної доктрини України

Волович О. у циклі статей "Український ОПК в умовах "гібридної війни" з Росією" [2] детально розглядає стан вітчизняного оборонно-промислового комплексу, починаючи з розпаду СРСР. Автор дає реальну оцінку сучасного стану комплексу та зазначає, що на тепер Україна має можливості створювати сучасні види озброєнь практично у кожній галузі машинобудування. Як приклад автор наводить перемоги у тендерах на поставку новітніх зразків озброєння (зокрема танків), де раніше поза конкуренцією була Росія.

Проте, безсумнівно, існуюча ситуація потребує подальших досліджень.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є аналіз державної політики в оборонно-промисловому комплексі її стану та перспектив розвитку.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

На сьогоднішній день основні засади Воєнної доктрини України (рис. 2) передбачають реалізацію конкретних кроків, які важливо зробити державі для запобігання відставання в розвитку основних видів озброєння і військової техніки в умовах зовнішньої агресії.

При формуванні Збройних Сил України в 1992 році найбільш сприятлива ситуація складалася саме у сухопутних сил. Однак наявне озброєння значною мірою перевищувало максимально допустиме для України згідно з договором "Про звичайні збройні сили в Європі", підписаним 19 листопада 1990 року в Парижі, що набув чинності 9 листопада 1992 року, а в подальшому спеціально для країн СНД був доповнений Ташкентським протоколом від 15 травня 1992 року. Відповідно до цих документів у нашої країни були значні надлишки військової техніки, що становили близько 60 % від загальної кількості наявного на той момент озброєння.

Власне кажучи, наявність цих надлишків і стала першопричиною занепаду оборонно-промислового комплексу. Оскільки продаж зразків озброєння і військової техніки по всьому світу був достатньо системним, тому

що на той період валютні надходження в Україну від угод були спрямовані на покриття дефіциту бюджету. Однак продаючи надлишки, ніхто не замислювався про виробництво нового озброєння. Із 3594 підприємств оборонно-промислового комплексу України в 1991 році, на яких працювало на той час 3 млн осіб, на сьогодні в державній власності залишається лише 134. Решта за минулі 26 років були продані з подальшим перепрофілюванням на випуск зовсім іншої продукції, або просто закриті, як нерентабельні й розграбовані [2].

У 90-х роках Україна перебувала в першій десятці країн світу з продажу озброєння і військової техніки, оскільки, як це було зазначено вище, реалізовувався надлишок. На початку 2000 рр., коли було зрозуміло, що запаси радянської зброї і техніки практично вичерпалися і була зроблена перша спроба оживлення вітчизняного оборонно-промислового комплексу. Ця спроба виявилась відносно вдалою. На той момент нічого кардинально нового розроблено не було, а пропонувались лише проекти іноді глибокої, або й не дуже модернізації вже наявних зразків озброєнь і військової техніки. Але навіть ці зразки в більшості своїй проходили повз Збройні Сили. До недавнього часу на експорт спрямовувалось до 95 % продукції оборонного значення.

По-справжньому серйозних результатів на той час від української оборонної промисловості не зміг би домогтися ніхто, оскільки наявні підприємства підпорядковувалися різним міністерствам і відомствам, що спричиняло неузгодженість у їхніх діях. Саме тому гостро постало питання реформування оборонно-промислового комплексу. Основною перешкодою реформації та забезпечення його подальшої діяльності став брак державних ресурсів, тому для подолання цієї перешкоди необхідно було знайти додаткове фінансування.

Рішучим кроком у напрямі реформування оборонно-промислового комплексу стало створення в 2010-му році Державного концерну "Укроборонпром" (Укази президента України № 1085 / 2010 від 6 грудня 2012 року і № 1245 / 2010 від 28 грудня 2010 року) [4].

Як показано на рис. 3, головна мета, яку переслідувала держава при створенні ДК "Укроборонпром", полягала в створенні єдиного центру для всього оборон-

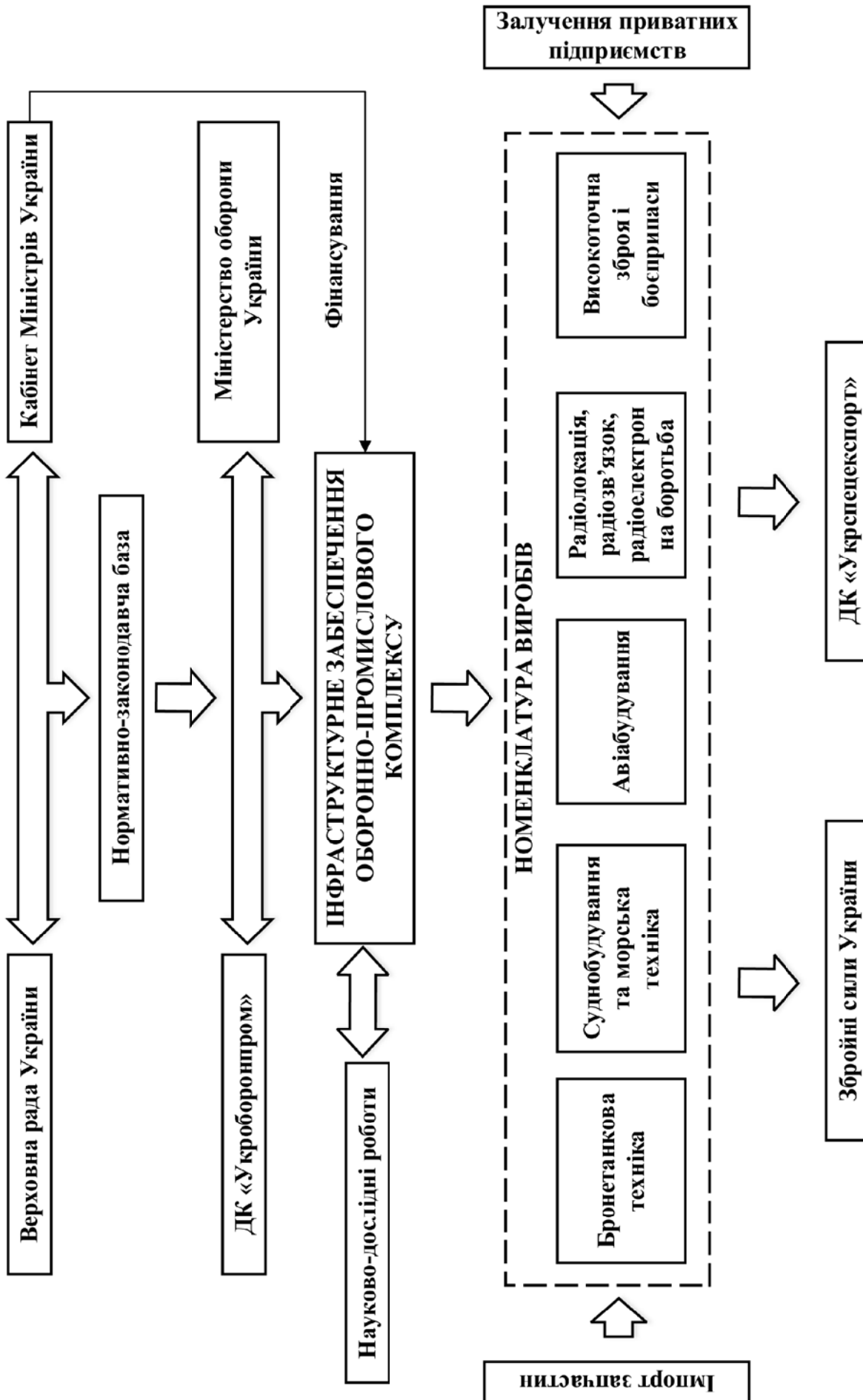
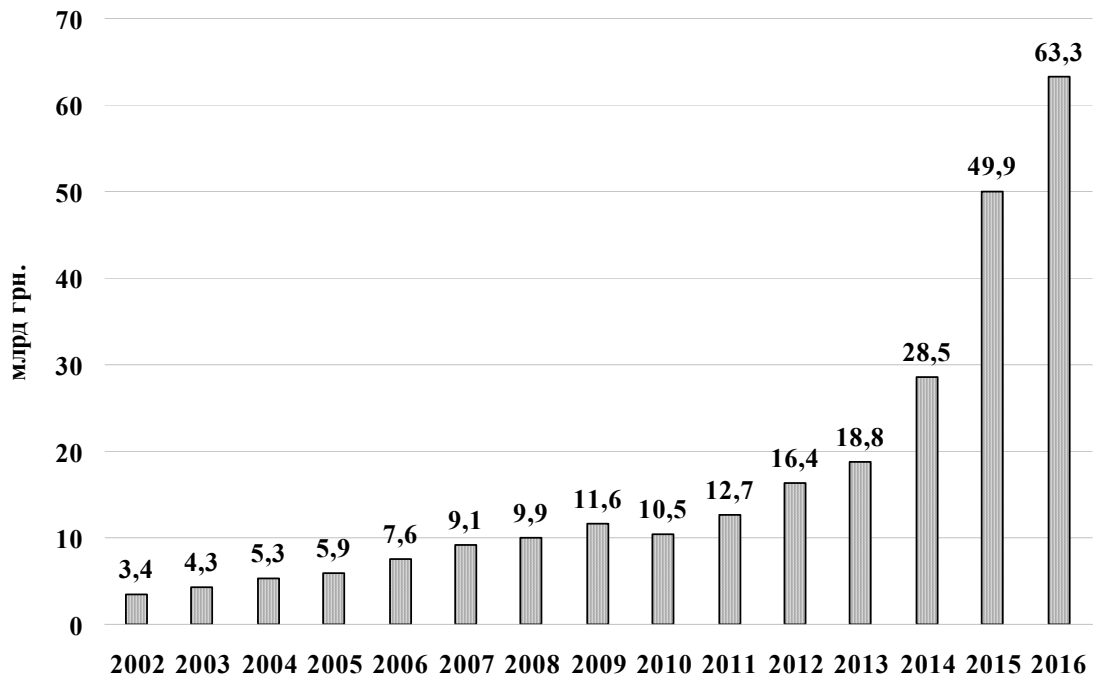

Рис. 3. Сучасна структура оборонно-промислового комплексу України

Рис. 4. Військовий бюджет України з 2002 по 2016 роки

но-промислового комплексу України, будь то приватний сектор або державний, з ціллю оперативного розв'язання різноманітних задач.

До основних функцій ДК "Укроборонпром" відносяться:

- регулювання і координація підприємств оборонно-промислового комплексу;
- сприяння в розвитку науково-технічного потенціалу;
- сприяння підприємствам і організаціям у проведенні прикладних досліджень щодо перспективних напрямів науки і техніки;
- впровадження у виробництво нових технологій;
- залучення інвестицій в оборонно-промисловий комплекс;
- створення конкурентоспроможних зразків озброєнь і військової техніки.

Варто зазначити, що до моменту створення ДК "Укроборонпром" були відсутні підприємства, які забезпечували б замкнутий цикл виробництва продукції оборон-

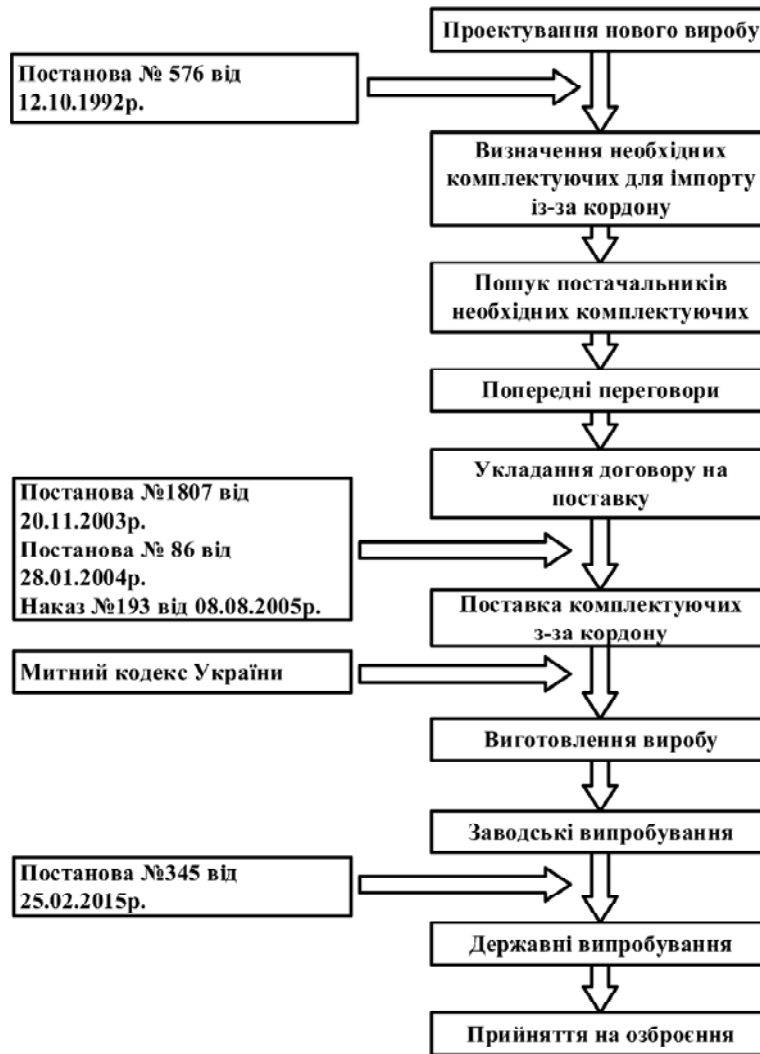
ного значення (танків, БМП, БТР, літаків та іншого). Деякі унікальні технології знаходилися в приватних руках, або були втрачені. Помилкою вважати, що оборонний комплекс не мав можливості відновити втрачене, однак через катастрофічний брак фінансування навіть нові, передові розробки не були реалізовані. Крім того, навіть після створення ДК "Укроборонпром" під його управління не був переданий цілий ряд організацій і підприємств оборонно-промислового комплексу країни, що спричинило неузгодженість і паперову тяганину.

Не дивлячись на всі труднощі, діяльність ДК "Укроборонпром" дала деякі позитивні результати, серед них слід виділити наступні:

- проведення детального аналізу щодо визначення реального стану виробничих фондів підприємств і організацій, а також напрямків їх участі в розробці й виробництві військової та цивільної техніки;
- за отриманими результатами було прийнято рішення про реструктуризацію близько 80 % виробництв Концерну;

Таблиця 1. Військовий бюджет України (2002 — 2016 рр.)

Рік	Військовий бюджет, млрд грн.	% ВВП	Військовий бюджет, млрд USD
2002	3,4	1,50	0,64
2003	4,3	1,62	0,81
2004	5,3	1,52	0,99
2005	5,9	1,36	1,17
2006	7,6	1,76	1,50
2007	9,1	1,27	1,80
2008	9,9	0,83	1,47
2009	11,6	1,00	1,44
2010	10,5	0,97	1,31
2011	12,7	0,98	1,59
2012	16,4	1,10	2,05
2013	18,8	1,11	2,35
2014	28,5	1,25	-
2015	49,9	1,11	-
2016	63,3	2,45	2,58

Рис. 5. Спрощена схема стадій виробництва нового виробу в оборонно-промисловому комплексі

— підготовлені і подані до Верховної Ради України проекти законів, які вносили б ряд змін до Податкового кодексу України, що забезпечувало б спрощення оподаткування підприємств оборонно-промислового комплексу;

— прийняття Закону України № 5213-VI "Про деякі питання заборгованості підприємств оборонно-промислового комплексу — учасників Державного концерну "Укроборонпром" та забезпечення їх стабільного розвитку" від 6 вересня 2012 року, який дав змогу списати заборгованість підприємств і організацій Концерну на суму близько 820 млн грн.;

— збільшення обсягів експорту продукції.

У даний час в складі ДК "Укроборонпром" налічується 134 організації. Тим не менше реальне зношування виробничих фондів підприємств і організацій оборонно-промислового комплексу на сьогоднішній день становить 67 %, а в деяких випадках — 80 % [6].

На засіданні Ради національної безпеки, і оборони, яке відбулося на початку 2017 року, було прийнято рішення про формування оборонного замовлення на три роки. Крім того, оборонне замовлення на 2017 рік повинно бути профінансоване на 9 млрд грн, а загальний військовий бюджет становить 5 % валового внутрішнього продукту.

Варто зазначити, що починаючи з 2013-го року військовий бюджет України (рис. 4) почав відчутно зростати і в 2016 році становив 63.3 млрд грн. (табл. 1) [7].

Розглянемо особливості фінансування оборонно-промислового комплексу. На думку експертів, чинна в Україні система закупівель озброєнь і військової техніки для потреб Збройних Сил України є недосконалою, також мало використовується потенціал приватних компаній, які виробляють озброєння [3].

Варто зазначити, що кількість приватних компаній, які виробляють широку номенклатуру озброєнь, від початку антитерористичної операції на сході України за різними оцінками збільшилася втричі. Закони України регламентують порядок організації виробництва оборонного значення, закупівлі за межами країни необхідних комплектуючих для виробництва виробів військового призначення, порядок проведення державних випробувань і прийняття на озброєння зразків військового призначення, тим самим гарантуючи підприємствам оборонно-промислового комплексу всіх форм власності рівні умови на внутрішньому ринку. Однак приватні компанії, наприклад "Зброяр", "Ukrspesystems", "Спайтек" та інші за підтримки різних недержавних аналітичних організацій та видань відкрито звинувачують владу в

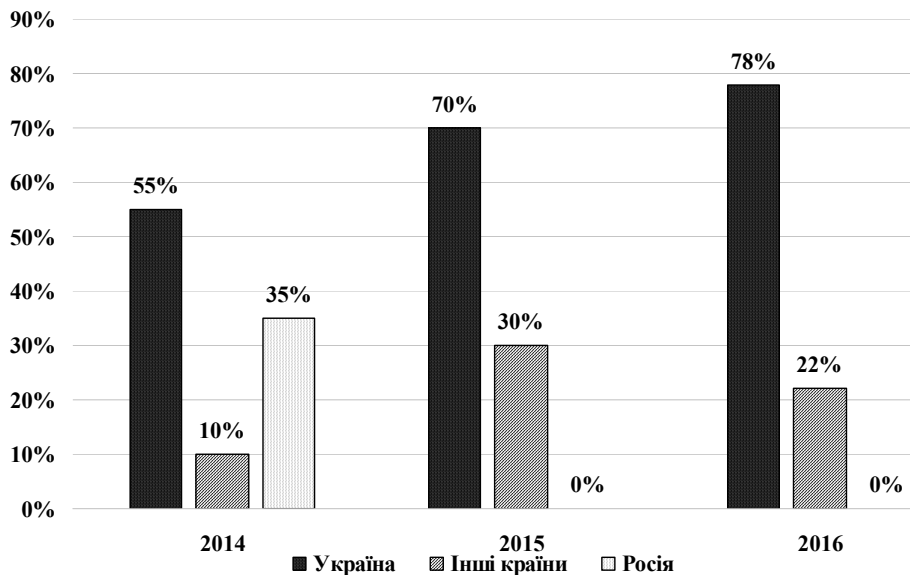

Рис. 6. Імпортозаміщення комплектуючих для військової техніки

непрозорості при розподілі оборонного замовлення, у прихованому лобізмі державних підприємств оборонно-промислового комплексу, в зайвої зарегульованості галузі, що сильно стримує приватних виробників, при цьому доходи компаній збільшуються і тільки за 2016 рік за офіційними даними підвищились на 20—25%.

У 1999 році було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України № 1228 "Про надання суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності повноважень на право здійснення експорту, імпорту товарів військового призначення та товарів, які містять відомості, що становляться державну таємницю". Згідно з постановою деякі підприємства, що належать до державного сектору оборонно-промислового комплексу, періодично отримують пільги на деяких етапах виготовлення виробів, як це показано на рисунку 5.

Окремим питанням є регулювання доступу приватних компаній до державних оборонних замовлень. На тепер існують певні обмеження для приватних підприємств, які можуть в майбутньому зумовити перенесення виробничих потужностей за кордон, що спричинить зменшення податкових надходжень до бюджету, відтік цінних кадрів, а також підвищення цін на продукцію переміщених компаній у зв'язку з тим, що вона вже буде імпортуватися. Крім того, значна частина приватних компаній вимагає оплату за свою продукцію в повному обсязі й до поставки, тоді як державні підприємства працюють за державними гарантіями.

Менш радикально налаштовані приватні виробники військової продукції, які намагаються отримати державні оборонні замовлення значно здешевлюють вартість своїх робіт порівняно з вартістю на будь-якому іншому державному підприємстві. Так, 2016 року вартість глибокої модернізації танка на державному підприємстві оцінювалась в 17 млн грн., тоді як на приватному всього в 7 млн грн. [3] Різниця є очевидною. Однак різні броньовані гусеничні й колісні машини, які пройшли різні ступені модернізації на державних підприємствах і з установленими на них бойовими модулями, виробленими всередині країни, вже довели в бою свою реально високу бойову міць, а ось як поведе

себе машина модернізована приватною фірмою невідомо. Крім того, фінансові вливання в державні підприємства оборонно-промислового комплексу гарантують, що грошові кошти підуть на подальші інноваційні розробки та збільшення інвестиційної привабливості держави як у військовій, так і в цивільній сфері. Саме оборонна промисловість завжди забезпечує країну інноваційними технологіями і дуже багато з того, що було вироблено в військових цілях у майбутньому ставало цивільним. Вкладаючи ресурси в приватні компанії, на виході держава отримує лише замовлену продукцію, а нові технології, використані при розробці і виробництві, за які держава фактично сплатила, залишаються в приватних руках.

Проте це не означає, що необхідно вдаватися до крайнощів, тобто або надавати повний доступ приватному оборонному сектору за спрощеною схемою до державних оборонних замовлень, або ж, навпаки, повністю його закрити. Залучати необхідно, але до тих пір, поки державний сектор оборонно-промислового комплексу не відновить замкнуті цикли виробництва ключових позицій військової продукції. При цьому необхідно створювати, випробовувати і приймати на озброєння ті зразки, які принесуть максимум користі за мінімальних витрат на виробництво.

Однак не варто забувати і сумний досвід інших країн, які залучали приватні компанії до розробки різних озброєнь. Так, у США приватні корпорації, лобійовані конгресменами, вилучають із державного бюджету значні грошові кошти, не даючи при цьому обіцяних результатів у заплановані терміни. Наприклад, компанія "Lockheed Martin", яка взяла на себе зобов'язання з будівництва багатоцільового винищувача п'ятого покоління для Збройних Сил США, роботи по проекту F-35 почалися в 1995 році і за станом на 2017 рік, незважаючи на те що літаків вироблено вже кілька десятків, які несуть бойове чергування, не готові дотепер. Щорічно літак проходить доопрацювання в цехах компанії, на що витрачаються бюджетні кошти. В цілому на проект вже витрачено понад 1,5 трлн USD і, за оцінками різних експертів, це ще не межа.

Україні в сучасних умовах не можна ставити на чолі доходи від експорту озброєнь і військової техніки, забуваючи про розвиток власних Збройних Сил. При всіх можливих негативних наслідках для обороноздатності України, все ж таке рішення більше нав'язано сучасними реаліями. Вітчизняний оборонно-промисловий комплекс, крім фінансових проблем, відчуває і кадровий голод. Якщо проблеми з фінансуванням ще можна вирішити, нехай і радикально: шляхом спрямування фінансових потоків з одного, менш важливого дослідження, на більш важливе або залученням інвестицій, то кадрове питання ще на довгі роки залишиться відкритим.

Вже після початку антитерористичної операції на сході й незважаючи на великі фінансові труднощі галузь у найкоротші терміни змогла зробити "оптове переозброєння" перших ешелонів армії. Однак не можна забувати про уніфікацію і взаємозамінність придбаних для армії зразків військової техніки, щоб не виявилось, що армія має багато зразків озброєнь однієї спрямованості, але різних комплектацій.

Важливим моментом для українського оборонно-промислового комплексу залишається також імпортозаміщення. Слід зазначити, що ДК "Укроборонпром" офіційно зупинив співпрацю з Росією в усіх напрямках в другій половині 2014-го року. На початку антитерористичної операції на сході, Україна самостійно виробляла близько 55 % комплектуючих для військової техніки (рис. 6), 10 % імпортували з західних країн і 35 % становив імпорт з Росії [5]. У 2016 році до програми імпортозаміщення було підключено близько 400 підприємств різних форм власності по всій країні, які виробляють близько 1700 вузлів. Тільки в танковій галузі країна самостійно виробляє 87 % деталей, інші 13% закуповуються за кордоном.

Загальновідомо, що поняття "імпортозаміщення" означає заміщення імпорту національними товарами, тобто зробленими всередині країни. Про імпортозаміщення не може йти мова, оскільки п'яту частину комплектуючих для власної техніки Україна купує за кордоном. На думку експертів, виробництво власних двигунів для нашої бронетехніки і танків є поки що перспективним напрямом. На сьогоднішній день вітчизняну бронетехніку комплектують дорогими імпортними моторами [8]. Двигуни, вироблені в країнах заходу, зроблені за стандартами НАТО, відповідають вимогам західних метричних систем, зокрема ISO і DIN. Вітчизняна техніка дотепер виробляється або модернізується за радянськими ДЕСТами і повний перехід на іноземні стандарти є далекою перспективою.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Аналіз державної політики в оборонно-промисловому комплексі показав, що недосконале управління в перше десятиліття після проголошення незалежності України виявилось згубним для оборонно-промислового комплексу, оскільки не передбачало перспектив розвитку. Однак натеper Україна спроможна виробляти сучасні зразки озброєння, а це, в свою чергу, надає пер-

спективи розвитку комплексу в цілому та підприємств, що входять у нього зокрема. Такі результати були досягнуті завдяки значної підтримки підприємств українського оборонно-промислового комплексу з боку держави, з метою відновлення всередині країни унікальних інноваційних замкнутих виробництв.

Література:

1. Офіційний сайт національного інституту стратегічних досліджень URL: <http://www.niss.gov.ua>
2. Офіційний сайт незалежного аналітичного центру геополітичних досліджень "Борисфен Інтел" URL: <http://bintel.com.ua> (дата звернення: 24.04.2017).
3. Офіційний сайт недержавної аналітичної організації "Центр досліджень армії, конверсії і роззброєння" URL: <http://cacds.org.ua>
4. Горбулін В., Шеховцов В. Створення ДК "Укроборонпром" як початок дієвого ядра ОПК // Наука і оборона. — 2013. — № 3. — С. 27—31.
5. Сальнікова О. Ф. Роль оборонно-промислового комплексу в системі національної безпеки // Державне управління: удосконалення та розвиток. — 2014. — № 4.
6. Офіційний сайт ДК "Укроборонпром" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukroboronprom.com.ua/uk/>
7. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
8. До зубів і вище [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://magazine.nv.ua/article/post/47215-do-zubov-y-vyshe>

References:

1. Ofitsijnyj sajt natsional'noho instytutu stratehichnykh doslidzhen', available at: <http://www.niss.gov.ua> (Accessed 24 April 2017).
2. Ofitsijnyj sajt nezalezhnogo analitychnoho tsentru heopolitychnykh doslidzhen' "Borysfen Intel", available at: <http://bintel.com.ua> (Accessed 24 April 2017).
3. Ofitsijnyj sajt nederzhavnoi analitychnoi orhanizatsii "Tsentr doslidzhen' armii, konversii i rozzbroienia", available at: <http://cacds.org.ua> (Accessed 24 April 2017).
4. Horbulin, V. and Shekhovtsov, V. (2013), "Establishment of the State Concern "Ukroboronprom" as the beginning of the operational core of the defense industry", *Nauka i oborona*, vol. 3, pp. 27—31.
5. Sal'nikova, O.F. (2014), "The role of defensive-industrial complex in the system of national security", *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*, vol. 4.
6. Ofitsijnyj sajt DK "Ukroboronprom", available at: <http://ukroboronprom.com.ua/uk/> (Accessed 24 April 2017).
7. Ofitsijnyj sajt Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy, available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 24 April 2017).
8. Do zubiv i vyshe, available at: <http://magazine.nv.ua/article/post/47215-do-zubov-y-vyshe> (Accessed 24 April 2017).

Стаття надійшла до редакції 17.07.2017 р.